

A KAPOS FOLYÓ VÖLGYÉNEK RÖVID TÁJTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE ÉS A TÁJ KÖRULHATÁROLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

A tájértékelés és táj kutatás nem tekint régi múltra vissza, s így a Kapos folyó völgyének értékelése és táj kutatása sem. E táj értékelésére vonatkozó régebbi adatok, szakmai leírások inkább egy-egy tájmeghatározó tényező kiemelését tartották szükségesnek.

A szabályozás előtti Kapos völgy szerteágazó vizei, nagy kiterjedésű mocsarai, a körülötte kialakult hatalmas kiterjedésű erdőségek védelmet biztosítottak a Kapos völgyében települt embereknek. Ezért a völgy régi idők óta lakott terület. Megélhetést biztosított az itt élő lakosságnak: a halászat, a vadászat, a szedgetés, a gyűjtögetés, a nádazás, a faizás, az állattenyésztés, a földművelés. Korábban még a hajózás céljait is szolgálhatta a Kapos folyó. A mellette épült malmok a folyó futását lassították ugyan, de emellett mikro környezetekben állattenyésztési és élelmezési célokat is szolgálták a szemestakarmány, illetőleg a búza és rozs őrlésével.

A Kapos szabályozása előtt 18 000 kat. h. volt hasznavehetetlen mocsaras, lápos terület a Kapos völgyében. A lakosság száma 1720-ban 4500 fő körül lehetett. A középkor folyamán sűrűn követték egymást a települések. A török hódítások előtt száznál is több lehetett a falvak, majorok, tanyák és a mezővárosok száma. A török hódítások után, a nagyarányú pusztítás következtében, már csak 35 falusias települést találunk itt.

A szabályozást követő idők lényeges változásokat hoztak a Kapos völgy természeti, gazdasági és társadalmi viszonyaiba. A XIX. században készült tájleírásokból sokat még nem tudunk meg, de annyi bizonyos, hogy az állattenyésztés és a földművelés jelentős fejlődésnek indult. Fényes Elek így ír a Kapos folyó völgyéről: „A Kapos Pusztá-Korpád körül számtalan forrásokból, melyek közt végső forrása Gigénél van, származván, Tolnába megy által, s ott Simontornya mellett a Sárvízzel és Sióval egyesül.”¹

A Kapos szabályozása ellenére egy érdekes jelenségre figyelhetünk föl, amelyet mind Fényes Elek 1847-ben, mind Kogoutowitz Károly 1930-ban leír. Fényes Elek a Kapos szabályozását követő időkben készített leírása értelmében: „Végre különös e megyében, hogy itt alig van határ, mellyben kisebb vagy nagyobb posványosság ne volna, itt bereknek hívják; továbbá a források a völgyben egymást érik, a hegyi patakok szá-

mosak, de kavicsot egyiknek ágyzatában sem szemlélhetni.” „A jobbágyhelységek közt leginkább kitűntetik magukat e tekintetben Attala, Pulya, Aszaló, Magyaregres, Gölle, Kánya; úgy, hogy a magyar gazdasági egyesületnél júniusi vásárkor a parasztszűk jutalmazására évenként kitűzteni szokott jutalmakat még eddig többnyire ezen helységek lakosai nyerték el. Ezenkívül a lótenyésztés előmozdítására szolgál a Hentesen évenként tartani szokott lóverseny.”²

A Kapos vízgyűjtő területe 5214 km², a patakokra, mellékfolyókra 632,1 km² (12 vízfolyás) jut. Ebből következik, hogy a Kapos mentén sűrű a vízhálózat, amely elsősorban a morfológiai viszonyoknak köszönhető. A Kapos folyó Ny-K-i irányú szakaszára É-D, illetőleg D-É-i irányú mellékfolyók torkollanak, s mindegyikben kisebb-nagyobb vízfolyás található. A mellékfolyók, patakok vízgyűjtő területe általában kicsi, vízhozamuk nem számottevő.

A völgyek kialakulásában a törés, a szél és elsősorban a víz (erózió, talajerózió, areális erózió, suvadás, pszeudokarsztosodás) játszotta a legfontosabb szerepet. A bemélyítés és a törmelék elszállítása a jelenlegi szintig tartott, mivel ebben a mélységben érte el a felszíni mélyítés a vízzáró réteget (szürke és vörös pannon agyag). A szerkezeti vonalak mellett kisebb süllyedésekre is sor került. Az aszimmetrikus völgyek magyarázatát is a törések adják meg.

Mivel a völgyekben levő vízzáró rétegek közel vannak a felszínhez, ezért a völgyek annak ellenére vizenyősek, tőzegláposak, süppedősek, hogy a Kapos és a mellékfolyók (vízfolyások) szabályozására a legfelső vízzáró réteg átvágásával került sor. A vízzáró rétegek dőlése nem jelentős, ezért a talajvíz folyása lassú, a völgyek talpai vizenyősek, süppedősek még a szárazabb időszakban is. Ezeken a területeken rétgazdálkodás folytatható. Csak a huzamosabb ideig tartó, kiadós esőzések után emelkedik meg a talajvíz szintje, s mivel több csapadék, talajvíz kerül a patakokba, a gyors felszíni lefolyással együtt megduzzadva nagy területeket is elönlhetnek.

A viszonylag kevés vízmennyiség következtében az öntözést sem lehet megoldani kisebb-nagyobb víztárolók nélkül (pl. töröcskei víztároló). A lassú és általában elég magas talajvíz biztosítja a halgazdálkodás feltételeit. Míg a Kapos és mellékvizeinek a szabályo-

1. FÉNYES E.: Magyarország leírása. Pest, 1847. 62. l.

2. FÉNYES E.: I. m. 62-64. l.

zására nem került sor, a vizek a jelenlegi ártér szélességében terjengve a halászatnak, rákászatnak, a nádászatnak kedveztek.

Kogoutowitz írja: „Sok minden jelenség, amelyet ma itt a Kaposvölgy mentén, a folyótól nagyobb távolságban ... találunk, csak úgy fejthetők meg, ha ... visszaállítjuk a régi állapotokat...”³

A Somogyról Nagy József által 1802-ben készített térkép alapján megállapítható, hogy a Kapos folyó és szinte minden mellékveze a jelenlegi ártér szélességében terjengett ott, ahol a vizek esése kicsi. A Kapos folyótól északra ez a jelenség 10–15 km-rel távolabb is észlelhető. Délre, a változatosabb felszín és a rövidebb vízfolyások, a nagyobb esés miatt csak a Kapos völgyhöz közvetlenül kapcsolódó 1–2 km-es szakaszon alakult ki az előbb már említett helyzet, de a hosszabb patakok vagy szélesebb völgyek esetében a 3–4 km hosszúságot is elérik.

Dombóvár környékén jelentősen bővül a Kapos vízgyűjtő területe a süllyedék kiszélesedése és centrális jellege következtében. Innen északra Külső-Somogy vízfolyásai, valamint a Köppány folyó a jelentősek, míg a Hegyhát vizei rövidek, nem számottevők.

A Kapos völgy természeti viszonyaiban bekövetkezett változás hatása a gazdasági élet fejlődéstörténetének menetében, a társadalmi változásokban (foglalkozás, település, közlekedés, kereskedelem) is megfigyelhető.

„A Kapos szabályozás előtt 1800 hold volt a hasznavehetetlen, berki terület, amelynek ma 99°/_o-a szántó, rét és legelő” – írta Kogoutowitz.⁴ Az 1930-as évekre így változott a kép a művelési ágakban:

A 150 000 holdból 65°/_o szántó,
9°/_o rét,
9°/_o legelő,
9°/_o erdő.

A vidék 36°/_o-a nagybirtok.

A lakosság száma 1880-ban 55 000, 1920-ban 83 000.

Kogoutowitz 38 községet sorol a Kapos völgyéhez, területük nagysága 585 km². A Kapos völgyi községek: Kaposszéplak, Kiskorpád, Szomajom, Kaposfő, Kaposújlak, Kaposmérő, Kaposvár, Orci, Sántos, Taszár, Kaposhomok, Baté, Mosdós, Nagyberki, Kisberki, Szalacska, Szabadi, Csoma, Attala, Kospula, Dombóvár, Döbrököz, Kurd, Csibrák, Duzs, Mucsi, Görkőn, Konda, Gyánti-major, Gyulaj, Szakály, Szárazd, Regöly, Keszőhidegkút, Belecska, Csikóstöttös, Pincehely, Tolnanémedi. Duzs község határáról írja Kogoutowitz: „A Kapos, mely mocsaras talajon számos ágra szakadva folyik, csak a töltéseken léphető át. A község alatt töltés vezet át a folyón ... nagyon nehéz ... A Kapos töltésén való áthajtás.”⁵

A Kapos szabályozását követő évtizedek során a Kapos völgy mezőgazdasága annyira föllendült, hogy

már az 1860-as években nagy problémát jelentett az állat és a termény értékesítése. Bár még 1866-ban a Somogy azt írja: „Pár év előtt néhány vállalkozó társulatba állván gőzmalmot épített 6 köre; mely nemcsak, hogy megfelelt a várákoszatnak, a vidék szűkségletének, hanem lisztje messze földről keresett, s a legjobb hitelnek örvend.”⁶

A mezőgazdasági termelés sokféle növényre terjedt ki: búza, rozs, árpa, kukorica, zab, burgonya, hajdina, köles, mák, bab, lencse, repce (őszi fekete és tavaszi sárga), bivicz, len, kender, dohány, francia lucerna, Steyer fenyér, magyar lucerna, zabosbükköny, burgundi és kerek répa, káposzta, petrezselyem, sárgarépa, szőlő, szederfa, édes- és keserű mandula, nemesített franciabarack. Állattenyésztés: tehén, ló, ökör, kecske, szamár, borjú, liba, réce, sertés, anyabirka, bárány (pl.: Jután 1600 anyabirka és 500 darab bárány volt eladó 1866 június elején).

A gabona szűk piaci értékesítése és az elmaradt termelési viszonyok egyre sürgetőbben vetették föl a gabonanemesítés szükségességét.

„Mindig sopánkodunk biztos kivétel miatt ... Gabonánk könnyebb eladhatására szolgáló némely eszközökről ... szorgalmas megválasztás és értelmes tenyésztés által” kell törekednünk, olvashatjuk a korabeli Somogyban.⁷ „Somogy megye Nagykanizsa piacára gravitálván termékeivel, mi bizonyosabb, mint az, hogy ott búzáunkkal vereséget szenvedünk ... s idebent megsülünk termékeinkkel. Nyakig úszunk a zsírban, sőt bele is fülünk anélkül, hogy szorgalmunk gyümölcsét értékesíthetnők.”⁸

A gabonanemesítés mellett a közlekedési hálózat megfelelő kiépítése is sürgető volt.

A mezőgazdaság fejlődésére utal a Batéban, Ivanich Antal gépműhelyében megrendelhető gépek mennyisége és minősége: cséplőgépek 2–3–4 lóerőre; hordozható cséplőgép mozdonyal 8 lóerőre; szecskavágók 1 ember erőre, 1 lóerőre mozdonyal, 2 lóerőre mozdonyal; daráló gépek 1 ember erőre kézi hajtásra, 2 ember erőre kézi hajtásra; szóró rosták 1 ember erőre, kézi hajtásra, 2 ember erőre, kézi hajtásra; sorba vető gép 2 vonó után 13 csoroszlyával; vízemelő gép usztatás vagy rét öntözésére 4 lóerőre vagy gőzgépre, teljesítménye óránként 700 akó; vidatseke 2 vassal; állítható taligák és egyéb munkák.⁹

Az állattenyésztés célját szolgálták a parrag- és laprétek, legelők, a takarmánytermesztés, a makkoltatás. „... hol a bükk és csermakk díszleni fog, a sertések teletetéséhez némi segílyt nyújt”.¹⁰ Ugyancsak ezt a célt szolgálta Márkus Jakab „olajmalmában 100 és 1000 db. számra” kapható sárga és fekete repce-pogácsa.¹¹

Megemlíthető, hogy pl. Kaposvár ekkor már 800 q mézet is forgalmaz.

3. KOGOUTOWITZ K.: A Dunántúl és a Kisalföld írásban és képekben. Szeged, 1930. 229. l.

4. KOGOUTOWITZ K.: I. m. 242. l.

5. KOGOUTOWITZ K.: I. m. 234. l.

6. Somogy. 1866. I. évf. 1. szám.

7. Somogy. I. évf. 19. szám.

8. Somogy. 1868. 14. szám.

9. Somogy. I/17. szám.

10. Somogy. I/26. szám.

11. Somogy. I/33. szám.

A Kapos szabályozását követő időszakban a földművelésnek és az állattenyésztésnek belterjessé válása is jellemző. Ehhez kapcsolódott még az erdőségek felhasználása fakitermelés és állattenyésztés céljából. A mezőgazdasági termelés, a kialakulóban levő feldolgozóipar sürgette a kereskedelem és a közlekedés fejlesztését.

A táj fejlődésében, átalakulásában bekövetkezett változások a történelmi kategóriához való tartozást jelentik. Ehhez a folyamathoz nagyban hozzájárultak a táj potenciális tényezői, amelyek a sajátos természeti környezetből adódtak.

A KAPOS FOLYÓ VOLGYÉNEK KÖRULHATÁROLÁSA

A Kapos folyó völgye nagyjából Kiskorpád és a Sió torkolata között süllyedések, törések következtében kialakult mélyedés, amely Külső-Somogy, a Hegyhát, a Zselic és Belső-Somogy között fekszik, s a torkolatánál a Mezőföldre nyílik ki.

A folyó völgye, a mellékvölgyeknek közvetlenül a Kapos völgyhöz kapcsolódó részei (kb. 6–8 km hosszan) főleg alluviális térszín. A mellékvölgyek kapcsolódó részei közötti terület – Kiskorpád és Dombóvár között – amely Gyulajig húzódik a hajdani Kapos-süllyedék (dél–külső-somogyi süllyedék) a riz-würm időszakban alakult ki, majd feltöltődött. Később a törések mentén kialakult változatos felszínt a lösztakaró egyengette. A Kapos folyó völgyét D-ről kísérő Zselic és a DNY–EK-i irányú medrét keleten határoló Hegyhát felszínét lösztakaró borította.

Az említett tényekből logikusan következik, hogy a Kapos folyó völgyében és az azt kísérő, a Kapos völgyhöz közvetlenül kapcsolódó szomszédos tájak peremvidékeinek természeti adottságai, a Kapos völgyben kialakult jelentős mezőgazdasági kultúra, s az ezzel kapcsolatos minden gazdasági tevékenység önálló tájnak a kialakulásához vezettek.

A táj domináns potenciálja a Kapos folyó völgyében és a mellékvölgyök völgyeinek alsó szakaszán kialakult alluviális térszín, valamint a Kapos folyót Gyulaj térségig kísérő dél–külső-somogyi süllyedék löszös területe, amelyhez északon az ugyancsak két faktor által befolyásolt, a Mezőföld irányában kiszélesedő terület kapcsolódik. Az alluviális térszín és az alacsonyabb, kisebb reliefenergiájú dél–külső-somogyi süllyedék pereme, valamint a Kapos alsó szakaszának környezete kedvező feltételeket biztosított az állattenyésztésnek és a földművelésnek.

A Zselic löszös, de nagyobb reliefenergiája hasonlóan Külső-Somogy ÉK-i és a Hegyhát dombságaihoz, valamint Belső-Somogy átnyúló, főleg futóhomokkal borított felszínéhez részint azonos, részint eltérő gazdasági tevékenység kialakulásához vezetett.

A Kapos folyó völgyének egy másik domináns potenciálja az a törésvonal, amely a forrástól Dombóvárig Ny–K-i, Dombóvártól a torkolatig DNY–EK-i irányú. Ez a törésvonal tette lehetővé a hasonló irányú, nemzetközi forgalmat is lebonyolító közlekedési útvo-

nal kialakulását, amelynek kisebb és nagyobb csomópontjai (Kaposvár, Dombóvár, Kaposmérő, Baté), állomásai a maguk irányába fordították az áru- és a személyforgalmat, s így a közlekedési hálózat struktúrájában mikro változások történtek.

Az áruforgalom növekedése már a XIX. század végén is pozitívan hatott a mezőgazdasági termelés intenzitására, főleg az egyórási izokron által határolható területeken.

Ez a kölcsönhatás szoros kapcsolat kialakulását eredményezte a Kapos folyó völgye és a már említett tájak peremterületei között. A közvetlen kapcsolat, az egymással érintkező, bizonyos mértékig eltérő típusú kisebb egységek, altípusok között mind természeti viszonyuk, mind gazdasági életük szoros, egymásra utalt összefonódása a táj kialakulását eredményezte.

A primér endogén erők által kialakult, és az exogén erők hatására formálódott Kapos völgy eredetétől a torkolatáig – a somogyi és tolnai dombságok között – eltérő karaktere következtében sajátos adottságokkal rendelkező táj, amelyet délen és a folyó alsó szakaszán meredeken kiemelkedő dombság kísér, míg északon Gyulajig az enyhe lejtő fokozatosan megy át a Kapos folyó völgyébe.

Az eredetétől a torkolatáig aszimmetrikus Kapos völgy morfológiai szempontból is eltérő vonásokat mutat. A Kapos forrásvidékén Belső-Somognak felszín szerkezeti különbségei átmenetet és lezárást is jelentenek az alluviális és löszös szerkezetben, morfológiában.

Északról a dél–külső-somogyi löszrel borított alacsonyabb térszín a Koppány völgyéig kíséri, innen a Sió folyóig a Sió–Kapos menti lösztábla. Délről a Zselic, délkeletről (Dombóvár környékén) egy rövid szakaszon a Völgység, keletről a Hegyhát zárja le.

A Kapos folyó Kiskorpádtól kb. másfél kilométerrel DK-re, Pöröspusztától ÉK-re, Kaposszéplaktól É-ra kb. 180 m tszf. magasságban ered, s Kaposvárig 50 méter, Kaposvár és Kisberek (Nagyberek) között – nagyjából ugyanazon távolságon – már csak 10 méter a folyó esése. Kaposvárig a folyó viszonylag szűk völgyben folydogál, amely csak az ún. Keceli-hegytől keletre szélesedik ki. Északról főleg Kaposvár és Dombóvár között kiszélesedő, több helyen É–D-i irányban jól tagolt, lankás, alacsony löszfelszín kísérik a Somogysárd, Mezőcsokonya, Mernye, Gyulaj között húzható vonalig. Dombóvár és a Koppány folyó torkolata közötti szakaszon fokozatosan összeszűkül, s csak a Koppány völgyétől É-ra, a Cseregáti völgy, Felsőnyék, a Sió és a Kapos által határolt háromszögben szélesedik ki ismét.

A Kapos folyó völgyét az éghajlati hatások alapján két részre oszthatjuk. A két eltérés tényei nagyjából Dombóvár környékén kulminálnak: a napfénytartam Dombóvártól Ny-ra 1950 ó; K-re 2050 ó; Dombóváron 2000 ó. A borultság középértéke 54–56 a Mezőföldre nyíló szakaszon, 55–58 a Kapos többi részén. A besugárzás évi összegének választóvonalá ugyancsak Dombóvárnál metszi a Kapos. É-ra 106–108, D-re 104–106 kcal/cm² év nyári félévének összege Dombó-

várnál 78 kcal/cm² év; Dombóvártól nyugatra 76 kcal/cm² év; Dombóvártól északkeletre 80 kcal/cm² év.

A hőmérséklet évi közepe egységesen 10–11 C fok fölött van. A januári középhőmérséklet Kaposvár–Dombóvár között választható két részre: nyugatra – 1 fok fölött; K-re, ÉK-re – 1–2 fok. A derült napok évi száma: Kaposvártól nyugatra 50–70 nap; Kaposvártól keletre 70–90 nap. A borult napok évi száma a forrásvidék táján és attól nyugatra 100, másutt 80 nap. Az évi uralkodó szélirány a forrástól kb. Dombóvár környékéig É-i, innen a torkolatig ÉNy-i.

Azonosak: a hőségnapok száma 15–20 (évi); fagyos napoké 90–100 (évi); a nyári napok száma 75–80; a zord napoké 8–12; a fagymentes időszak 200–110 nap.

A téli napok száma: a forrásvidéken 8 alatt, a torkolatnál 12–16, a többi helyen 8–12.

A csapadék évi összege a forrásvidéken 700–800 mm; a torkolatnál 550–600 mm; a többi helyen 600–700 mm; nyáron a forrástól kb. Kaposvárig 400–450 mm; a torkolatnál 300–350 mm; a kettő között 350–400 mm. A hótakarós napok száma a forrásvidéken a legtöbb: 40–50, másutt 30–40. A hótakaró magasságának elválasztó vonala Dombóvártól É-ra húzható meg. Innen a forrásvidékig 8–10 cm, a torkolatig 6–8 cm.

Az éghajlati adatokból jól kiolvashatók, hogy Ny-ra az óceáni hatás jobban érvényesül. ÉK-felé a kontinentalitás erősödése érzékelhető. Ezek választója általában Dombóvár környéke.

Ebből is következik, hogy a Kapos folyó völgyét indokolt több részre osztani. Az éghajlati elemek területi eloszlása alapján 2, illetve 3 rész látszik indokoltnak. Viszont szerkezeti, geomorfológiai alapokon további beosztás is szükségesnek látszik:

1. Kaposszéplak–Pöröspuszta vonaláról, a forrástól a Kecel-hegy É-i kiugrásáig, illetőleg Kaposvárig;
2. Kaposvártól Dombóvárig;
3. Dombóvár környéke – a Koppány torkolatáig;
4. a Koppány torkolata és a Sió közötti szakasz.

Terjedelem hiányában ezek részletes indokolását jelen esetben nem bonthatom ki.

A KAPOS VÖLGY KITERJEDÉSE

A Kapos völgy geomorfológiai szempontból viszonylag könnyű lehetőséget nyújt a pontos határok kijelölésére, mert a Dombóvárig nagyjából Ny–K-i irányú törés a völgy kialakulásáért elsődlegesen felel, amelyet átformáltak az eróziós, deflációs és deráziós folyamatok.

Az ÉD-i irányú törésvonalak a mellékfolyók és völgyek kialakulásának voltak a legfontosabb tényezői, amelyek a folyóvíz és a szél ritmikus változásainak következtében nyerték el mai felszínüket és felszín alatti szerkezetüket.

Ezek a mellékvölgyek mind az északról, mind a délről torkolló patakok esetében talajszintjükkel a Kapos

folyó völgyéhez kapcsolódva háromszög alakban kiszélesednek. Északról három nagyobb és több kisebb törésben kialakult völgy tagolja a felszínt: a Magyarregres–Kaposvár (Toponár) közötti Deseda patak (Dés-hide), az Orci patak, valamint az Inám patak, illetőleg a Göllei völgy.

Nyugaton egy hasonló irányú törésvonal jelölte ki a Zselic határát, s a kis Gyótai patak irányát, amely nyugaton egyben le is zárja a Kapos folyó völgyét.

Délen a Vízárók, a Töröcskei patak, a Zselic csatorna (Simonfai patak), a Nádasdi patak, a Surján patak és a Körös patak É–D-i irányú völgyei osztják különböző nagyságú hátakra a Zselic északi részét.

Az említett patakok (mellékfolyók) völgyei nemcsak kiszélesednek a Kapos folyó völgyére, hanem vizenyősek, mocsarasak voltak főleg a szabályozások előtt.

Mind a Kapos folyó, mind az említett mellékfolyók völgyét összefüggő vízfelület borította. Ennek a viszonylag összefüggő mocsaras vízfelületnek lett a következménye az utak ilyen struktúrájú kialakulása a XIX. század végén, s hogy néhány település a Kapos-tól távolabb indult fejlődésnek. Az utak a Kapos folyó völgyét és a mellékfolyók torkolatát kerülgették.

Az összefüggő vízfelület általában mélyen benyomult a dél–külső-somogyi alacsony löszfelszínre, illetve a Zselic északi részébe, s így természetes kapcsolatot teremtett a mellékfolyók völgyével. Északon ennek vonalát Magyarregres magasságában húzhatjuk meg, noha pl. itt a Vargabonyi- és a Szanai-árokban ettől a vonaltól néhány km-rel északra is volt még vízzel borított terület.

Az Orci patak völgyét Répáspusztáig általában 1 km széles mocsár borította. Csak valamivel volt keskenyebb a Magyaratád–Baté közötti mocsaras terület, valamint a Hársas és az Inám patakok völgye, s ezek Zimány, Kisgyalán, Gölle vonaláig húzódtak É-ra a dombságok közé.

Az említett patakok völgyei É–D-i irányú szerkezeti vonalak mentén – morfológiai adottságuk révén – lehetővé tették a dél–külső-somogyi lösztábla településeinek szoros kapcsolatát a Kapos folyó völgyével, amely főleg a Kapos szabályozása után vált intenzívvé. Toponár a környező kisebb szórt településeket: Tasszár, Orci és Zimány forgalmát gyűjtötte össze. Mosdós: Fonó, Nagyberki és Kisgyalán, Csoma pedig Szabadi és Gölle forgalmát vonzotta.

A Kapos folyótól délre ugyanazt látjuk, csak a Zselic meredek partfallal történő kiemelkedése az északnál jóval kisebb területen tette lehetővé a szoros kapcsolatot kialakulását a Kapos völgyével.

Délen a Vízárók völgye Bárdudvarnokig terelte a Kapos völgyéhez a forgalmat. Kaposmérő és Kaposújlak közvetlen környékét sorolhatjuk még ide. Kaposvár települése eleinte nem hatolt mélyen a Zselicbe, csak az utóbbi évtizedekben, főleg a felszabadulást követően 1950-től kezdve (Keceli-hegy, Kaposhegy, Töröcskei erdő, Gyertyános völgyek, Róma-hegy, Lonka-hegy, Ivánfa-hegy). A Simonfai patak völgyében délen messzebbre nyúlik a Kapos völgyhöz tartozó terület, a Nádasdi patak völgyében viszont csak néhány kilométerre.

terre. A Surján patak völgye Sántost közvetlenül, Szentbalázst távolabbról kapcsolja ide. Kaposhomok közvetlen a Kapos völgyére támaszkodik. A Körös patak mentén Kaposkeresztúr képezi a déli határ vonalat.

A Nagyberki vasútállomást érintő ÉNy-DK-i irányú szerkesztett egyenesen leolvasható távolság a Kapos szélességét 4 km-ben mutatja Vadaskert, Kunhalmok és az említett pont között. Nyugat felé a völgy újra összeszűkül, a települések a völgyet É-ről kísérik (Szabadi, Csoma, Dombóvár), míg délen a Zselic É-i részébe benyúló völgyek vizenyősek, s alig találni néhány elszórt települést.

Problemikusabb a Kapos völgyhöz tartozás elhatárolása a kiskorpád-kaposvári szakasztól északra, mert a dél-külső-somogyi lösztábla DNy-i része fokozatosan megy át Belső-Somogy szerkezeti és geomorfológiai tartományába. Mégis a Hetesi-Jutai- és a Kiszgáti-árok közvetlen kapcsolatot talált a Kapos völgybe.

Az előbbieken részletezett terület a Kapos forrásvidékétől Dombóvárig magába foglalja tehát a Kapos folyó völgyét, amely általában vizenyős és jelentős mértékben kiszélesedő ártéri terület, ártéri üledékekkel (átmosott lösz, szürke és vörös agyag, szürke homok, kotu, iszap).

A Kapos völgye régóta kedvez az állattenyésztésnek, újabban a zöldségtermesztésnek is. A Kapos mellék-völgyeiben is kialakulhatott az állattenyésztés. Ezekhez kapcsolódott a Zselic északi részén részint a legeltető, részint a makkoltató állattenyésztés. A rétgazdálkodás a dél-külső-somogyi lösztábla déli részén messze északra nyúló völgyeiben is hasonló lehetőséget biztosított, s így vált lehetővé a Kapos völgy híres állattenyésztésének kialakulása. Ez az a faktor, amely összefüggéseiben és a gazdasági élet fejlődésében vagy a fejlődés lehetőségeiben egyik domináns, s egyben a Kapos völgy körülhatárolását is nagymértékben meghatározza.

A másik fontos potenciálja a tájnak a dél-külső-somogyi lösztábla lankás, alacsonyabb részének szerkezeti, geomorfológiai, talajtani hatástényezője, amelynek hatását a mellékfolyók villás elágazásánál húzzuk meg a magasabban levő tábladarabok, hátak előtt. A Kapos folyó völgyét északról kísérő lösztábla kedvező talaj- és éghajlati adottságai révén megfelelő feltételeket biztosított a belterjes földművelés és az állattenyésztés kialakulásához (pl.: Sárd, Gölle).

A földművelésnek kedvezett, hogy a barna erdőtalaj, illetve a csernozjom barna és meszes talaja között csak elvétve bukkan a felszínre – főleg nyugati irányban – a pannon sárga és szürke homokon kialakult talaj.

A harmadik táj, a Zselic, délről kapcsolódik a Kapos völgyéhez. Az állattenyésztés mellett a földművelés, az erdőgazdálkodás és helyenként a szőlő- és gyümölcs-termesztés terjedt el. Talaja az előbb említettekével nagyjából azonos. Települései kisebbek az előbbi tájakétól, számuk is kevesebb.

A Kapos völgytől északra a XIX. század második felében (1886) 4 mezőváros volt (a Kapos folyó közvet-

len környezetét nem számítom), a Zselic északi részében a vízvázalástól egy mezővárost találunk.

Eitető a nagyobb reliefenergia, a lösz vastagsága, a pannon homok elrendeződése, az erdők nagyobb aránya, a talaja, s jelentős a suvadás is. A vizenyős völgyek kedveznek a rétgazdálkodásnak, a völgy, illetve a domb oldala s a ligetes erdőkkel fedett terület a legeltető állattenyésztést szolgálja. A változatos formák, a nagyobb kiterjedésű erdők vonzzák a turistákat. A vadállomány a vadászatnak biztosít jelentős lehetőséget.

Az eddig említett területek részei a Kapos folyó völgyének. A körülhatárolt területhez a következő települések tartoznak (Dombóvárig): nyugati határa a Kisasszond, Kaposszéplak, Pöröspusztá, Zoltán-majortól a Somogyárdig húzható vonal.

Északi határa: Somogyárd, Mezőcsokonya, Hetes, Magyarregres, Magyaratád, Büssü, Gölle, Gyulaj.

Déli határa: Kisasszond, Bárdibükk, Bárdudvarnok, Kaposszerdahely, Töröcske, Zselickislak, Szentbalázs, Kaposkeresztúr, Kaposszekcső, Mágocs, Csibrák vonala.

Szakály és Regöly térségében a Kapos völgye összeszűkül a Koppány északi, majd keleti irányú íve közé magasabbra emelkedő tábladarab miatt, és a Hegyhát dombjainak pereméig, a völgyekben 1–2 km-rel beljebb is nyúlik.

A Koppány torkolatától északra: a Cserégáti völgy-Felsőnyék–Sió és a Hegyhát pereme között elterülő, a Mezőföld irányában egyre jobban szélesedő, lösszel, alluviummal borított felszínt soroljuk ide.

A Dombóvárig terjedő szakaszban a Kapos völgyéhez tartozónak tartom a következő településeket:

Északon: Somogyárd, Mezőcsokonya, Hetes, Kaposfő, Kaposmérő, Juta, Kaposfüred, Magyarregres, Magyaratád, Toponár, Répáspusztá, Orci, Zimány, Rácegres, Patalom, Büssü, Gyalán, Gölle, Taszár, Baté, Mósód, Nagyberki, Szabadi, Csoma, Attala, Kapospula.

Délen: Kiskorpád, Kaposszéplak, Kisasszond, Bárdibükk, Bárdudvarnok, Kaposdada, Kaposújlak, Kaposszerdahely, Töröcske, Zselickislak, Kaposszentjakab, Sántos, Szentbalázs, Kaposkeresztúr, Kaposszekcső és a felsorolt településekhez tartozó majorok, puszták, tanyák.

A határokat a Kapos hajdani süllyedékén feltöltődéssel kialakult mai 2 térszíni forma adja, amely az itt kialakult gazdasági élet fejlődésének legfontosabb potenciálja. Az egyik a Kapos folyót északról kísérő alacsonyabb, kis reliefenergiájú, váltakozó vastagságú löszfelszín, amely kb. 30 m-rel magasabb a Kapos árterétől.

A másik az az alluviális térszín, amely északon 8–10, délen 3–4 km mélyen benyomult a magasabban fekvő dombhátak közé.

A harmadik potenciálját a tájnak a Zselic természeti viszonyain kialakult gazdasági élet adja.

A negyedik potenciálja a nyugati részén kialakult homokos szerkezetű, morfológiai tartomány.

A Kapos folyó völgyét 2 vagy 4 részre oszthatjuk a forrástól a torkolatig:

1. A forrástól Dombóvárig, Dombóvártól a Mezőföldig. Az előbbire a Ny-K-i irányú, az utóbbira a DNy-ÉK-i irányú törés a jellemző.
2. A forrástól Kaposvárig, Kaposvártól Dombóvárig, Dombóvártól a Koppány torkolatáig, a Koppánytól Mezőföldig.

Ezeknek a résztájoknak van egy-egy pontosan megjelölhető központi területe, ahol az eltérő termelést folytató táj termékcseréje megtörténik, az összegyűjtő és továbbító (szétosztó) kereskedelem révén. Ilyen pl. Kaposvár és környéke, Dombóvár és környéke.

A Kapos szabályozás után megépült vasutak és műutak révén kialakult vonzási körzet az eddig említett határokat túlnötte.

A forgalmi viszonyok kialakulásának irányai: a Kapos kelet-nyugati, s az erre futó északi-déli, illetve dél-északi forgalom – a szerkezeti irányokból adódóan – a Kapos völgy fejlődésének jelentős tényezőivé váltak. A forgalom a Kapos folyó völgye felé fordult úgy, hogy a Kapos folyó melléke és az azt kísérő területek állandó kölcsönhatásba kerültek egymással. A Kapos völgy határát tehát ott húzhatjuk meg, ahol ezek a gazdasági kapcsolatrendszerek, kölcsönhatások csökkennek, illetve ahol a tájat meghatározó potenciálok megváltoznak.

Lóczy István

IRODALOM

- ACSADI I.: A népesség összeírás 1720-ban.
 BULLA B.: Magyarország természeti földrajza. Budapest, 1974.
 BRECHTER J.: Kaposberkének kiegyeztetési terve. 1942. Áll. Levéltár.
 FÉNYES E.: Ausztriai birodalom statisztikája. Kaposvár és földrajzi leírása. Pest, 1857.
 Magyarország ismertetése statisztikai, földrajzi s történelmi szempontból. Pest, 1865.
 Magyarország leírása. Pest, 1847.
 Földrajzi értesítő: 1976. XXV. évf. 2-4. számából:
 ADÁM L.: A komplex természetföldrajzi térképezés a mezőgazdaság szolgálatában.
 MAROSI S.: Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet negyedszázados tájféldrajzi kutatásai.
 PAPP S.: Reprezentatív típusú területek agregeológiai vizsgálata.
 KOGOUTOWITZ K.: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. Szeged, 1930.
 LÓCZY I.: Posta- és kereskedő utak Somogyban a XIX. sz. végén. Várostartó tanulmányok. Kaposvár, 1976.
 MAROSI S.—SZILÁRD J.: A természeti földrajzi tájértékelés elvi-módszertani kérdéseiről. Föld. Ért. 12 p. 1963.
 NAGY J.: Mappa Fluvii Kapos a Poss Magyar et Német Pula, usque Perenuu Opp. Kaposvár. Áll. Levéltár. Kaposvár, 1807.
 Somogy megye tájképe. Áll. Levéltár. Kaposvár, 1802.
 RÜPP J.: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870.
 Somogy. 1866., 1867., 1868., 1869. és az 1900-as évek száma. Áll. Levéltár. Kaposvár.
 SZILÁRD J.: Külső-Somogy kialakulása és felszínalaktana. Budapest, 1967.
 Térképek: II. József korabeli térképek. Áll. Levéltár. Kaposvár, M. Kir. Honv. Térk. Intézet:
 1. 1:75 000 mértékű. Javítva: 1929., 1930.
 2. 1:750 000.
 1. Kaposvár és környéke.
 2. Magyarország és a szomszédos területek.
 TÖRÖK F.: Kapos mocsarának plánuma, mely annak vizes üdő jártakor és tökéletes kiszáradását célozza N. Somogy V. Pulától Kaposvárig.
 VARKONYI I.—KIRÁLY L.: Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974.
 VOROS L.: Rajzképe Somogy megye VII. járására felosztott területének. Kaposvár, 1850. Áll. Levéltár.

KURZER LANDSCHAFTSHISTORISCHER ÜBERBLICK DES KAPOSTALES UND DIE PROBLEME DER UMGRENZUNG DER LANDSCHAFT

Die Landschaftsbewertung und die Landschaftsforschung schaut auf keine alte Vergangenheit zurück, nicht einmal auch die Bewertung und Landwirtschaftsforschung des Kapostals. Die älteren Daten, Fachbeschreibungen im Bezug auf die Bewertung dieses Tals hielten mehr die Absonderung einzelner Faktoren, die landschaftsbestimmend sind, aus irgendwelchen Gründen für nötig.

Die Gewässer des nach allen Seiten strömenden Flusses Kapos, vor der Regulierung, ihre weitreichenden Sümpfe, die um sie ausgebildeten mächtigen Wälder versicherten Schutz für die in dem Kapostal sich angestiedelten Menschen. Darum ist das Tal seit alten Zeiten ein bevölkertes Gebiet.

Vor der Eroberung durch die Türken konnte die Anzahl der Dörfer, Meierhöfe, Gehöfte und Marktflecken neben der Kapos mehr als hundert sein. Nach den grossangelegten Verwüstungen der türkischen Eroberungen finden wir da nur 35 Dorfansiedlungen.

Die nach der Regulierung folgenden Zeiten brachten wesentliche Veränderungen in die Natur-, Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse des Kapostales. Vor der Regulierung der Kapos macht das unnützliche Haingebiet nur 1800 Joche aus. Nach der Regulierung blieb insgesamt nur noch dessen $1\frac{1}{2}\%$, das übrige wurde zum Ackerfeld, Wiese und Weide.

Auch die Anzahl der Bevölkerung veränderte sich:

im Jahre 1880	55 000,
im Jahre 1920	88 000.

Aber das $36\frac{1}{2}\%$ des Gebietes blieb ein Latifundium.

Während der die Regulierung der Kapos folgenden Jahrzehnte kam die Landwirtschaft des Kapostals so sehr in Aufschwung, dass die Verwertung der Tiere und Naturalien schon in den 1860-er Jahren ein Problem bedeutete. Infolge des Problems der Verwertung vom Getreide, der engen Markt – und zurückgebliebenen Produktionsverhältnisse wurde die Notwendigkeit der Getreideveredelung und des Ausbaues entsprechenden Verkehrsnetzes immer dringender aufgestellt.

Der grösseren Entwicklung der Tierzucht dienen die Futtererzeugung, die Brachfelder und Sumpfwiesen, die Weiden, die Eichelmästung und die gelben und schwarzen Rapskuchen, die in der Ölmühle von Jakob Márkus nach vielen hunderten und tausenden Stück zu kaufen waren.

Die Naturbegebenheiten des Kapostales und der begleitenden, sich zum Kapostal unmittelbar knüpfenden benachbarten Randlandschaften, die in dem Kapostal sich ausgebildete bedeutende landwirtschaftliche Kultur und alle mit dieser verbundene Wirt-

schaftstätigkeiten führten zur Ausbildung einer selbstständigen Region.

Die Zunahme des Warenverkehrs wirkte schon auch am Ende des XIX-ten Jahrhunderts auf die Intensität der landwirtschaftlichen Erzeugung, hauptsächlich auf den von einstündigen Isokronen begrenzten Gebieten.

Das Kapostal kann man auch auf dem Grunde seiner Naturbegebenheiten in mehrere kleinere Teile zerlegen. Die trennende Linie der klimatischen Wirkung, die die landwirtschaftliche Erzeugung bedeutend beeinflusst, zieht sich in der Gegend von Dombóvár. Westlich davon ist das Klima immer mehr ozeanisch. Nordöstlich von Dombóvár kommt die kontinentale Wirkung in der Richtung nach Mezőföld in immer gesteigertem Masse zur Geltung.

Die zum Kapostal gehörenden Gebiete sind: die niedrige Lössoberfläche von südlichen Aussen-Somogy, die Nordseite des Zselic und die Mündungen der Täler mit Bächen, die sich zwischen die Hügelrücken einkeilen, das Kapostal von Dombóvár bis zum Koppány zwischen den Rändern von Aussen-Somogy und Tolnaer Bergrücken, und endlich der nach Norden von der Mündung des Koppány in der Richtung nach Mezőföld immer breiter gewordene, dreieckiger Teil.

Zum Kapostal gehören – zwischen der Quellengegend und Dombóvár – die folgenden Ansiedlungen:

Im Norden: Somogysárd, Mezőcsokonya, Hetes, Kaposfő, Kaposmérő, Juta, Kaposfüred, Magyaréreges, Magyaratád, Toponár, Répáspuszta, Orci, Zimány, Rácegres, Patalom, Büssü, Gyalán, Gölle, Taszár, Baté, Mosdós, Nagyberki, Szabadi, Csoma, Attala, Kapospula.

Im Süden: Kiskorpád, Kaposszéplak, Kisasszond, Bárdibükk, Bárdudvarnok, Kaposdada, Kaposújlak, Kaposszerdahely, Töröcske, Zselickislak, Kaposszentjakab, Sántos, Szentbalázs, Kaposkeresztúr, Kaposszekcső und die zu den vorgezählten Ansiedlungen gehörende Meierhöfe, Pussten, Gehöfte.

Der nach der Regulierung der Kapos durch die errichteten Eisenbahnen und Kunststrassen sich ausgebildeter Anziehungsbereich hat die bisher erwähnten Grenzen überwachsen. Der Verkehr wendete sich nach dem Kapostal so, dass die Kaposgegend und die sie begleitenden Gebiete miteinander in eine stete Wechselwirkung geraten sind. Wir können also die Grenzen des Kapostals dort ziehen, wo diese wirtschaftliche Verknüpfungssysteme, Gegenwirkungen nachlassen, respektive wo die Landschaft bestimmenden Potenziale sich verändern.

I. Lóczy